Anetta Luto-Kamińska
(Instytut Badań Literackich PAN w Warszawie)

***Alfurkan tatarski* Piotra Czyżewskiego – opis zabytku (grafia z elementami fonetyki)¹**

Będący przedmiotem opisu filologicznego zabytek pt. *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*² wydany został w 1617 roku w wileńskiej oficynie Józefa Karcana. Jest to najprawdopodobniej druga edycja utworu. Według Estreichera pierwsze wydanie pochodzi z 1616 roku³ i nosi

¹ W skróconej i uproszczonej wersji przedstawiony w artykule materiał stanowi fragment *Komentarza filologicznego* dotyczącego grafii zabytku pomieszczonego we wstępie do jego krytycznego wydania Piotr Czyżewski, *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony*, w opracowaniu Artura Konopackiego (Luto-Kamińska, 2013, ss. 17–23).

² Podany tytuł poszerzony jest o obszerny podtytuł zapowiadający treść utworu i cel jego napisania. Pełny zapis na karcie tytułowej (w transliteracji na podstawie egzemplarza BUW) został podany w dalszej części artykułu, przy szczegółowym omówieniu karty tytułowej.

³ Karol Estreicher, *Bibliografia polska* (1896b). Opis ten uwzględnia właściwy tytuł, autora (może pseudonim?) i datę wydania utworu podane za jego odkrywcą, Aleksandrem Brücknerem (Matiasz Czyżewski, *Alkoran...*, 1616), a także jego kolejne wydania (1616, 1640, 1643) pod zmienionym tytułem: *Alfurkan tatarski...* i z innym imieniem autora: Piotr Czyżewski, który był – jak wynika z tekstu – bratem Matiasza. Zarówno tu, jak i w XIV (3/3) tomie

niesco inny tytuł: *Alkoran, to jest Zakon abo wiara zabobonnej i obłądliwej Sekty Machometkańskiej...* Jako autor podpisany jest tu nie Piotr, a Matiasz Czyżewski. Według Paula Sutura (Сутар, 2009, s. 37) zmiana w tytule drugiego wydania podyktowana była chęcią wzbudzenia negatywnych odczuć odbiorcy nieznającego języka arabskiego, dla którego słowo *Alfurkan* kojarzyć się będzie z wyrazami *furkać*, *furkanie*, dając w efekcie domyślny tytuł: „Tatarski szum”. Teoria ta wydaje się mało przekonująca. Oba terminy, *Alkoran* i *Alfurkan*, używane były zamiennie dla nazwania Koranu, a jak pisze Józef Ignacy Kraszewski (Kraszewski, 1841, s. 159): „główna nazwa *Al-furkan* czyli *El-forkan*, nie jest tylko przekrzczeniem *Al-koranu*, ale znaczy Xięgę rozróżnienia złego od dobrego, tak bowiem zowią także *Al-koran*”. Nazwa ta jest tytułem XXV sury (*Al-Furqān*, tj. *Rozróżnienie*) Koranu, który ma stanowić dla wyznawców Allaha podstawę do rozróżnienia tego, co dobre, od tego, co złe⁴. Zdaniem Artura Konopackiego nadanie paszkwilowi takiego właśnie tytułu było zabiegiem celowym:

po pierwsze dotyczyć miał muzułmanów, dla których Koran to księga objawiona przez Boga, a Czyżewski pokazał, że i on może taką „świętą” księgę napisać. Po drugie, zawartość dziełka Czyżewskiego miała być w jego zamyśle właśnie owym odróżnieniem dobra i zła, czyli dobrych chrześcijan i złych muzułmanów – Tatarów (Konopacki, 2013, s. 12).

Bibliografii Estreichera (Estreicher, 1896a, ss. 589–590) zapewne błędnie informuje się o wydaniu *Alfurkanu tatarskiego* z 1616 roku, podczas gdy w rzeczywistości mowa jest raczej o zabytku z 1617 roku. Na ową pomyłkę mogła mieć wpływ informacja zawarta w tytule utworu, w którym zapisano dodatkowo rok 1616, czyli datę „zebrania i do druku podania” (Czyżewski, 1617, kt) (jednocześnie – właściwą datę pierwszego wydania utworu pod innym tytułem), a także zapiski „odautorskie” w kolejnych wydaniach. Przytoczone są tu, nieco zmodyfikowane w stosunku do wcześniejszego, tytuły późniejszych wydań *Alfurkanu* z kolejnymi informacjami dotyczącymi zagadkowego autorstwa dziełka. Dla wydania z 1640 roku podana jest informacja, która miała się znajdować na odwrocie strony tytułowej zabytku, zgodnie z którą autor wydał utwór przed 24 laty (1616) pod nazwiskiem swego czeladnika, Czyżowskiego (!). Z kolei w edycji z roku 1643 autor miał zapisać w dedykacji, że pierwsze wydanie utworu miało miejsce w Wilnie 1616 roku, a podpisane zostało nazwiskiem jego czeladnika, Jana (!) Czyżewskiego, „któremu byli tatarowie ojca zabili na Wace Opatowskiej” (Estreicher, 1896a, s. 590).

⁴ Por. też informację dotyczącą nazwy *Alfurkan* w objaśnieniu do XXV sury w polskim tłumaczeniu Koranu: „*Al-forkan* ma kilka znaczeń. Tém imieniem zowią księgę Koranu, i znaczy ono *zbawienie*, *objawienie* czyli księga zbawienia, księga objawienia. *Ibn-seit-ben-Elferar* powiada: «*Forkan* znaczy pomoc, czyli obronę przeciw nieprzyjaciołom». Drudzy dodają: «*Forkan* znaczy obronę, lecz przeciw nieprzyjaciołom duszy»” (Koran, 1858, s. 302).

W samym utworze znajdziemy wzmiankę, z której wynika, że rok wcześniej, czyli w roku 1616, Matiasz Czyżewski, brat autora, wydał swój *Alkoran* (Czyżewski, 1617, s. 30). Jest tu również nawiązanie do informacji zawartej w dalszej części rozbudowanego tytułu dziełka, dotyczącej zabójstwa dokonanego przez Assana Alejewicza z Waki na ojcu braci Czyżewskich (Czyżewski, 1617, s. 40). W innych miejscach mówi się o zamożności owego Tataru: „w pięci powiećiech do dziesięćk ośiádłości ma” (Czyżewski, 1617, s. 51; por. s. 62), ale jednocześnie o bezprawnym nabyciu majątności, za sprawą krzywoprzysięstw i prawowania się z uczciwymi obywatelami. Na przykładzie Alejewicza autor przedstawia również wywody dotyczące smrodu typowego dla znienawidzonych Tatarów i ich domostw: „Wfzákże choćiaż Achmeć Affendeiowicz y Affan Aleiewicz/ y wfzyfcy Tátárowie brzydko śmierdzą/ tákże y domy ich fmrodem zaráżone są/ iednak grofze ich [...] bezmála nie woniaia” (Czyżewski, 1617, s. 68). Podobnie mówi też o tatarskich czarach i podejrzanych praktykach medycznych: „Tenże Afsan nietylko czarownikiem ábo wroźbitem/ ále tez Doktorem lekárskim ftał się/ febry y gorączki odgániác vmie/ y odemnie febrę odgániał ále nie odegnał” (Czyżewski, 1617, s. 58). Dowiadujemy się ponadto, że zatrudnił chrześcijańską mamkę do swoich dzieci, przez co ta nie zdołała wykarmić własnego dziecka, które „z Tátárynem w domu iego nábyłá” (Czyżewski, 1617, s. 69). Wszystkie te wypowiedzi cechuje wyjątkowo silna dawka negatywnych emocji. Autor ma złe nastawienie w ogóle do ludności tatarskiej i ich wiary, w wielu miejscach jednak stosuje zabieg przedstawienia całej nacji pod postacią jednostkową. Wyraźnie uwidocznia się to we fragmencie, w którym krytykuje bogactwo tatarskich strojów. Mówi tu ogólnie o Tatarach zamieszkujących Wielkie Księstwo Litewskie, na marginesie natomiast zamieszcza tytułik, w którym Assan Alejewicz jest chyba widziany jako *alter ego* zbiorowości: „Afsan w Altembašie nośi fie” (Czyżewski, 1617, s. 43 marg).

Dziś trudno mówić o stosunku obu tekstów, *Alkoranu* z 1616 i *Alfurkanu* z 1617 roku, ponieważ ten pierwszy zaginął. Wszelkie informacje o nim pochodzą z krótkiej wzmianki Aleksandra Brücknera (1904, ss. 86–87), który konfrontuje obie pozycje: „Materyał po części ten sam, te same wyzwiska i szyderstwa” (Brückner, 1904, s. 86). Dodatkowo przytacza informację z dziełka Matiasza o przygotowywanej właśnie przez jego brata, Piotra, książce antytatarskiej, czyli – jak można się domyslać – o *Alfurkanie*. Z uwag tych wynika, że oba teksty wcale nie musiały stanowić kolejnych edycji jednego utworu, a być może, co sugeruje Artur Konopacki (2013, s. 8), dopiero *Alfurkan* stał się pełnym opracowaniem

zamierzonego tematu, będąc poszerzoną wersją wydanego rok wcześniej pod nazwiskiem Matiasza Czyżewskiego *Alkoranu*.

Pewne jest natomiast to, że termin *Alfurkan* nie był w ówczesnej polszczyźnie rozpowszechniony. W wieku XVI w użyciu były tylko różne warianty jednej nazwy: *Alkoran*, *Alkoram*, *Alchoran*, *Jelkuran*, a w kolejnym stuleciu wspomniany wyraz pojawił się wyłącznie w tytule omawianego utworu. Podobnie rzadki był wówczas termin *Kuran* (tj. *Koran*), najbardziej natomiast rozpowszechniony – *Alkoran*⁵.

Do tej pory ukazało się kilka większych lub mniejszych opracowań *Alfurkanu*, w których badacze skupiali się przede wszystkim na kwestiach historyczno-społecznych, problematyce wyznaniowej, a także literackich walorach utworu. Oprócz wspomnianych już wzmianek u Józefa I. Kraszewskiego (1841, ss. 155–162) i Aleksandra Brücknera (1904, ss. 86–87), a także szerszych omówień autorstwa Paula Sutera (Cytəp, 2009, ss. 36–42) i Artura Konopackiego (2013), warto wspomnieć również o informacjach na temat dziełka zawartych w pracach m.in. Józefa J. Załuskiego (Załuski, Minasowicz & Muczkowski, 1832, s. 72)⁶, Jerzego Nosowskiego (1974, ss. 351–368), Marcelgo Kosmana (1978, ss. 55–57), Piotra Borawskiego (1980, s. 46), Jacka Sobczaka (1984, ss. 106–114), Marii B. Topolskiej (1984, ss. 122, 139)⁷, Krzysztofa Grygajtisa (1989), Jana Tyszkiewicza (1989, ss. 287–294 i in.), Ewy Siemienieć-Gołaś (2008, ss. 209–210), Jurgity Šiaučiūnaitė-Verbickienė (2008), Wojciecha Wendlanda (2013, ss. 70–71)⁸. Marek M. Dziekan (2013, ss. 128, 143) przywołuje *Alfurkan* Czyżewskiego w artykule poświęconym wydanemu w 1614 roku w Pradze antyislamskiemu utworowi Václava Budovca z Budova zatytułowanemu *Antialkorán*⁹. Oba teksty wpisują się bowiem w obecny

⁵ Zob. SPXVI, 1966, 1975 oraz SjpXVII, b.d.

⁶ W rozdziale pt. *Registr dziejopisów polskich polskim językiem* Józef J. Załuski, Józef E. Minasowicz i Józef Muczkowski (1832, ss. 59–73) wymieniają w swojej *Bibliotece* utwór Piotra Czyżewskiego zatytułowany *Alfurkan o Tatarach polskich* z roku 1615 (Załuski, Minasowicz & Muczkowski, 1832, s. 72). Wydaje się mało prawdopodobne, żeby takie wydanie *Alfurkanu* rzeczywiście istniało. Mowa tu zapewne o druku z roku 1617, oczywiście pod innym, niż podają autorzy, tytułem.

⁷ Autorka zwraca uwagę, że kolejne edycje *Alfurkanu* były w rzeczywistości wariantami wydawniczymi powstałymi po części ze starego składu (Topolska, 1984, s. 122).

⁸ Powołując się na Tadeusza Czackiego, informuje autor, „iż «nieszczęśni Tatarzy» masowo wykupywali to dzieło [tj. *Alfurkan* – A. L.-K.], chcąc w ten sposób zmniejszyć krąg potencjalnych oskarżycieli” (Wendland, 2013, s. 71).

⁹ Pełen tytuł utworu brzmi (w transliteracji): *ANTI-ALKORAN. To geft: Mocnj a nepře-moženj důwodowé toho, že Alkorán Turecký z dǎbla possel, a to půwodem Aryánů s wědomým proti Duchu Swatému rahánjm.*

w ówczesnej literaturze nurt antymuzułmański, który od XV do końca XVII wieku zaowocował w Europie i w Polsce licznymi tekstami o charakterze propagandowo-antyislamicznym, tzw. turcykami¹⁰. Na marginesie należy jednak zaznaczyć, że nie wszystkie utwory z tego okresu miały tak jednoznacznie negatywny wydźwięk. Jako przykład posłużyć może wiersz Mikołaja Reja pt. *Turczyn*, zawarty w zbiorze *Przemowa krótka do poćciwego Polaka stanu rycerskiego* (Rej, 1568, ss. 241v–242v). W każdym wierszu prezentowana jest jedna nacja. Autor zwykle opisuje zarówno jej walory, jak i wady. Znajdziemy tu wywody na temat niskiego pochodzenia Turczyna zbieżne z tymi, które przedstawił Czyżewski w swoim *Alfurkanie* w odniesieniu do Tatarów:

Bo kto fobie przypomni pirwfy wfczćetek iego/
Tedy fie mární záczał z narodu chłopkiego.
Páfterze chlōpi próci w kupę fie zebráli/
Otomaná teź chlōpá zá krolá obráli (Rej, 1568, ss. 241v–242),

widzi jednak Rej również zalety nacji:

Ná wielkiey tám bácności tá fwięta krolowa/
Spráwiedliwość/ co wfzytki ftany rowno chowa.
Ktemu trzeźwość/ więc czuyność ná kázdey rosprawie/
Ze tám wfzytko porządkiem może názwáć práwie (Rej, 1568, s. 242).

Autor kreśli natomiast zdecydowanie negatywny obraz Tatarów (wiersz *Tatarzyn*, Rej, 1568, ss. 242v–243), których przyrównuje do bydła i – aż trzy razy – do psów.

Podstawę niniejszego opracowania stanowią dwa egzemplarze zabytku: przechowywany w Dziale Starych Druków Biblioteki Jagiellońskiej, opatrzonej sygnaturą I St. Dr. 311114 (BJ), oraz przechowywany w Dziale Starych Druków Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, opatrzonej sygnaturą Sd 713.1262 (BUW). Pierwszy z nich nie jest kompletny – brak w nim oryginalnej strony tytułowej oraz „Rejestru rozdziałów”, który znajdował się na stronie *verso* tej samej karty. Dołączono tu jednak odrębną kopię strony *recto* brakującej karty, zapisaną zgodnie z oryginalnym układem graficznym, z zachowaniem jednak pewnych cech odmiennych, jak chociażby oczywisty brak typowej

¹⁰ Por. np. Nosowski, 1974; Trafiłowski, 2013.

dla druków Karcana ozdobnej ramki¹¹. Nie odróżnia się tu – co charakterystyczne dla grafii rękopiśmiennej – samogłosek jasnych i pochylonych za pomocą znaku diakrytycznego (brak oznaczenia *a* jasnego), brak kropki nad literą *z* w dwuznaku dla głoski *č* (np. *części* zam. *čęści*, *obczyaiow* zam. *obyczáiow*), z jednym wyjątkiem w zapisie nazwiska: Czyżewskiego. Poza tym ujednolicono zapis litery *s* – zastosowano wyłącznie *s* krótkie, natomiast *ś* długie pojawia się tylko raz, w zapisie *z* geminatą: *exceśsow* (ale *Assan* zam. *Afsan*). Podobnie też na zasadzie wyjątku zapisano – dla omawianego zabytku z kolei typowe – *z* z caudą. W odróżnieniu od grafii ówczesnych druków wystąpił znak diakrytyczny w majuskuale dla głoski *ž* (*Żołnierską* zam. *Zołnierjką*), dla głoski *u* używa się w nagłosie litery *u* zamiast *v* (*uskromienia* zam. *vskromienia*, *upamiętania* zam. *vpámietánia*), tylko raz w zapisie przyimka mamy *v* *Jozefa*. Nie stosuje się też ortograficznej zasady fonetycznej przy zapisie niektórych głosek szeregu ciszącego przed *i* (np. *czterdzieści* zam. *čterdzieści*, *życia* zam. *žycía*, *Kniaziami* zam. *Kniážiámi*, *Kozińcami* zam. *Kožińcámi*, *książce* zam. *kśiąžce*), choć z drugiej strony mamy również zapisy *świętego* zam. *świętego* i *Abys* zam. *Abyś*, które mogą rzucać światło na wymowę osoby sporządzającej ową kopię. Zachowano z kolei oryginalne użycie majuskuły i minuskuły oraz znaków interpunkcyjnych, z tym że ukośną kreskę zastąpiono dzisiejszym przecinkiem (tylko raz brakuje w odręcznej kopii kropki, która jest w oryginale). Graficzny układ tekstu odwzorowano idealnie, łącznie z oznaczeniami semipunktów i abrewiacjami, które pojawiają się głównie we fragmencie łacińskojęzycznym: *S., autē, &*. Wydaje się bardzo prawdopodobne, że niektóre zapisy, choć zgodne z drukowanym oryginałem, mogły już nie mieścić się w normach ortograficznych, które stosowała osoba kopiująca stronę tytułową, o czym świadczą niektóre z wymienionych nieścisłości, a także fakt,

¹¹ Zachowaną w egzemplarzu BUW stronę tytułową okala ozdobna ramka drzeworytowa, z wzorem w wielu miejscach zdefektowanym przez lekki naciek farby. Wbrew informacji podanej przez Marię B. Topolską (1984, s. 139), powtórzonej następnie przez Krzysztofa Grygajtisa (1989, ss. 7–8), na karcie tytułowej *Alfurkanu* nie użyto takiej samej ramki jak w wydany w 1603 roku tłumaczeniu dzieła Cyserona *O przyjaźni* (druk Jana Karcana), w którym w rzeczywistości zastosowano w winiecie wzór uproszczonej arabeski. Ornamentyka ramki *Alfurkanu* ma formę prostą, zbudowaną z regularnych geometrycznych motywów zdobniczych, takich jak we wcześniejszym druku oficyny, *Emblemach* Walentego (właśc. Jana) Bartoszewskiego z roku 1614, gdzie zastosowano ją jako element wewnętrzny ramki podwójnej. Poza tym niemal identyczna winieta ramkowa pojawia się na wszystkich – poza tytułową – kartach wydanego w tym samym co *Alfurkan* roku Gryfie *zbrojnym* Józefa Karcana.

że wiernie odwzorowane oznaczanie spójnika *i* przez *y* raz zmieniono na *i*, co z kolei całkowicie klóci się z zasadami panującymi w oficynie w początkach XVII wieku¹². Na stronie *verso* omawianej karty zapisano odręcznie jedynie informację: *Regestr rozdziałow*, nie przepisano go jednak z oryginału.

Egzemplarz BUW jest silnie obcięty od góry i od dołu, przez co w tych miejscach doznała uszkodzenia ramka karty tytułowej, a dalej – górna część kart: tekst żywej paginy oraz niekiedy także cyfry paginacji. Na karcie tytułowej – poza winietą ramkową – brak jakichkolwiek dodatkowych zdobień. Zastosowano zróżnicowany krój i stopień pisma, a pełen zamieszczony tam tekst przedstawia się następująco¹³:

ALFVRKAN | [fraktura ozdobna:] *Tátárski prawdziwy* | *ná czterdzieści części rozdzielony*. | [szwabacha:] *Ktory* | [fraktura ozdobna:] *Zámyka w sobie początki Tátárkie/ y* | [szwabacha:] *przygnanie ich do Wielkiego Xięstwa Lithewfskiego*. | *Przytym iż w Wielkim Xięstwie Litewskim Tátárowie nie są Szlacheć/ ani Ziemianninami/ ani Książkami/ tylko koźńcami á | skurodubami. Do tego/ sposob życia/ obyczajów/ spraw/ | wyprawy na Żołnierską/ postępów y zbrodni Tátárskich. | Nád to/ pokázuie się drogá do pohámowania y vkrośmienia ich od ták znacznych excejsow. Aby narod | nasz Chrześciański od tych bezbożników/ iáko | nieprzyjaciół Krzyża świętego/ dalszych | krzywd y obelżenia/ rozboiow/ náiażdow/ y stácyi wyciągania | nie ponoził. | Alfurkan ten Tátárom zgodny nie tylko do czytá|nia/ ale też y do vpámietania/ y poprawienia. | Teraz nowo przez Piotrá Czyżewskiego (ktoremu | Afsan Aleiewicz Tátáryzn w Wáki/ Oycá zabil) zebrány/ y do | Druku Tátárom wżytym gwoli/ podány w roku [antykw:] 1616. | [szwabacha:] *Abyś lácniey zrozumiał co w tey książce [!] ieft/ | odwroć kártę tę/ obaczysz. | [antykw:] Multi n. [= enim] ambulant¹⁴, quos fæpe dicebam vobis (nunc autē & flens | dico) inimicos Crucis Chrifti: quorum finis interitus, quorum | Deus venter est*: & gloria in confusione ipforum, qui terrena | sapiunt. S. Paulus ad Philippen. 3. | w Wilnie v Iozefa Karcana Roku 1617¹⁵.**

¹² Szerszy opis zasygnalizowanych tu cech grafii znajduje się w dalszej części artykułu, przy omówieniu poszczególnych zagadnień.

¹³ W podanym w transliteracji tekście oznacza się granicę rzędka, semipunkty oraz zmianę kroju pisma. Rozwiązuje się też, w nawiasach kątowych, skróty (suspensje), gwiazdką natomiast oznaczono wyraz, który zostanie omówiony w przyp. 15.

¹⁴ W egzemplarzu UW błędnie zapisano: *ambulant*.

¹⁵ Łaciński fragment pochodzi z *Listu do Filipian* (3/18–19) i jest identyczny z łacińską częścią *Poligloty Antwepskiej* (*Hebraicorum Bibliorum Veteris Testamenti interpretatio...*, 1572, s. 145b) w wersji marginesowej, stąd oznaczony gwiazdką fragment: *Deus venter est* zawiera – inaczej niż w *Vulgacie* – osobową formę czasownika.

Na odwrocie omawianej karty w egzemplarzu BUW znajduje się *Contenta álbo Regeſtr Rozdziałów/ Alfurkanu tego*, poprzedzona silnie zdefektowanym przez obcięcie zapisem łacińskim. Podano tu w skróconej formie tytuły poszczególnych rozdziałów wraz z ich lokalizacją w zabytku. Tekst zapisano szwabachą w dwóch kolumnach – drugą z nich wieńczy owalny ozdobnik. Poza nim zdobienie pojawia się dodatkowo tylko raz – dwie proste rozetki na końcu utworu. Po nich następuje fragment w języku osmańskim: *Modlitwá Tatarſka* oraz *Proroctwo od ſámych Turkow wydáne*, które zapowiada „nadejście czasu Chrześcijan” [*oniki yldenſſorá Hriftianon keleci Cfikar*], a także łacińskie pozdrowienie czytelnika i parafraza *Pro Milone* Cyserona: „*Liberæ ſunt voces et cogitationes Polonorum et Lithuanorum. contra Tartaros, Chriftiani nominis hoſtes*” (s. 80).

Polski tekst zabytku – zarówno tekst ciągły, jak i marginalia – wydrukowano szwabachą, natomiast fragmenty łacińskie – mające formę wtrąceń w tekście lub uwag zamieszczonych na marginesie – złożono antykwą prostą. Zasada ta jest respektowana bardzo konsekwentnie, nawet w wypadku pojedynczych wyrazów łacińskich wtrąconych w polskie zdanie, a odstępstwa od tej reguły są sporadyczne¹⁶. Szwabacha ma w tekście ciągłym (również w kustoszach) stałą wielkość liter, w marginaliach zapisanych w języku polskim wysokość czcionki jest nieco mniejsza. Nagłówki złożono frakturą w kroju dużym, jeśli jednak obejmują więcej niż jeden wers, wówczas w wersie drugim i następnych stosowano szwabachę w stopniu pośrednim między dużym nagłówkowym oraz typowym dla tekstu ciągłego. Wielkość pośrednia czcionek wykorzystana została także w żywej paginie i zamieszczonych na końcu utworu fragmentach w języku osmańskim. Od tego schematu odbiega jedynie nagłówek inicjalny tekstu właściwego, w którym pierwszy wers wydrukowano antykwą o dużym kroju, oraz nieliczne miejsca błędnie złożone¹⁷. Litery inicjalne rozdziałów mają ozdobną formę i zwykle ich wysokość obejmuje trzy linie tekstu, a następująca po nich litera zapisana jest majuskularną czcionką w identycznym stopniu

¹⁶ Jako przykład sytuacji, gdy polski tekst zapisano antykwą, można wskazać jedynie niewielki fragment polski wpleciony w dłuższy passus łaciński na s. 6.

¹⁷ Na s. 75 błędnie zapisano kustosza najmniejszą czcionką, zarezerwowaną dla margaliów. Musiało to ująć uwagi korektora, skoro pozostała w tym miejscu jeszcze jedna pomyłka techniczna: zamiast wyrazu *długi* zapisano *dłngi* (ze względu na trudną do odczytania i jednoznacznej interpretacji wielkość czcionki nie można orzec, czy zapisano tu literę *n* zamiast *u*, czy może jest to odwrócona czcionka *u*).

jak w tekście ciągłym. W zdaniu rozpoczynającym utwór pierwsza litera jest zdecydowanie większa i bardziej kunsztowna, natomiast w paragrafach końcowej jego części (paragrafy 38–40) oraz kilku innych (np. w paragrafach 1, 27, 30–32) stopień liter inicjalnych jest mniejszy, rzędu wysokości 1,5–2 linii tekstu. Warto zwrócić uwagę, że – z nielicznymi wyjątkami – podrozdziały kończą się przecinkiem (w postaci ukośnej kreski), a następujący po nich nagłówek kolejnego paragrafu, choć zapisany wielką literą, stanowi kontynuację ostatniego zdania poprzedniego paragrafu (por. niżej).

W tekście zasadniczym zastosowano – poza nieliczbowaną kartą tytułową – podwójną ciągłą paginację: literową kart (A–K4v) oraz liczbową stron (1–80). Wersalikami oznacza się karty w środkowej części dolnego marginesu. W każdym arkuszu jest osiem stron, a oznacza się jedynie stronę *recto* dwu pierwszych kart, np. A, A2. Cyfry zamieszczone są w górnych zewnętrznych rogach na każdej stronie tekstu.

Zapisy na marginesach mają dwie funkcje: są to marginesowe „tytuliki” lub przypisy (np. uzupełnienie – jak na s. 3). W wypadku większego zagęszczenia uwag marginesowych na stronie stosuje się znacznik literowy w minuskule umieszczony na końcu fragmentu tekstu głównego, do którego nawiązuje margines, i na początku odnośnej uwagi marginesowej. Znaczniki ułożone są w porządku alfabetycznym w systemie ciągłym w obrębie poszczególnych rozdziałów, nie występują jednak przy wszystkich kolejno po sobie następujących uwagach marginesowych. Z zasady zapisane w języku polskim odniesienia do tekstu – dopowiedzenia i „tytuliki” – nie są uwzględniane w znakowaniu. Odnośniki literowe stawiane są przy marginaliach w języku łacińskim, lokalizacji fragmentu tekstu źródłowego, na który powołuje się autor, a także dacie jakiegoś wydarzenia historycznego (również przy jego polskojęzycznym opisie).

W tekście używa się standardowych znaków interpunkcyjnych i delimitacyjnych. Kropka i przecinek pełnią funkcje zbliżone do współczesnych. Zwykle po kropce kończącej zdanie nowe – rozpoczęte wielką literą – zdanie zapisane jest w większym od standardowego odstępie. Przecinek ma formę ukośnej kreski, dzisiejszy krótki przecinek pojawia się rzadko, zawsze w sąsiedztwie tekstu obcojęzycznego (zob. fragmenty poniżej, ilustrujące grafikę wraz z użyciem znaków przestankowych w tekście). Zdarza się sporadycznie użycie kropki w miejsce przecinka, po której wyraz zapisany jest małą literą i zwykle bez charakterystycznego dla nowego zdania większego odstępu (np. na s. 11, 21, 42). Wydaje się, że owe zapisy nie mają związku z oznaczaniem dłuższej pauzy niż przy przecinku, być może są to błędy w składzie. Kropka stoi również po zapisanych cyframi numerach

porządkowych paragrafów utworu, a także stron, rozdziałów, ksiąg itp. źródeł, na które powołuje się w tekście autor, oraz wszelkich liczbach porządkowych i datach (np. ¶ 1. 1, fol. 641. 6 marg, lib. 7. 11 marg, artyk. 22. z rozdz. 55. 12 marg, li 7. ca 14. 17 marg, *wxiągách* 5. fol. 68.; w roku 1569. 9 marg, w *Confti. Seymowey* w roku 1616. fol. 45. 12, wro. 1609. Iulij 2. 26 marg, roku 19. *pánowania iego* 17).

W użyciu jest dwukropek, który pełni tu – zgodnie z normami średniopolskimi – różne funkcje. Najczęściej zastępuje dzisiejszy przecinek lub średnik, niekiedy stoi po wyrażeniu mającym charakter wprowadzenia lub zastępuje kropkę w skrótach wyrazowych (por. niżej)¹⁸. Zapisany po nim tekst rozpoczyna się małą bądź wielką literą, podobnie jak po znaku zapytania, który pełni generalnie funkcję zbliżoną do współczesnej. Zwykle ma on postać kropki z zawieszonym nad nią znakiem przypominającym circumfleks (np. na s. 8, 9, 12, 34), jednak w nagłówkach zdarzają się sporadycznie zapisy znaku zapytania w kształcie zbliżonym do współczesnego (np. na s. 13, 45, 60, 61). Wyjątkowo w tym samym kształcie pojawił się on na s. 33 zarówno w nagłówku, jak i w następującym po nim pierwszym wersie tekstu ciągłego. Bardziej wymyślny kształt ma znak zapytania w nagłówku na s. 72, prawdopodobnie dlatego, że stoi on w pierwszym wersie nagłówka, który – zgodnie z przyjętą w tekście zasadą – złożony jest inną czcionką.

Ponadto stosuje się nawiasy okrągłe dla tekstu wtrąconego (nawiasowego), znak paragrafu dla nowych ustępów tekstu oraz semipunktury na końcu wiersza w formie dwu równoległych ukośnych kreseczek¹⁹, zwykle dość konsekwentnie (brak oznaczenia spotyka się średnio 1 lub 2 razy na stronie). Z reguły przenosi się wyrazy na granicy morfologicznej, choć zdarzają się wyjątki, typu *wz|żytkich* (s. 27). Znak paragrafu z odpowiednią cyfrą wskazującą numer rozdziału umieszczony po nagłówku ma zwykle formę ozdobną z zawiniętą łaską, sporadycznie zapisany jest on w formie prostej: ¶. Zdarza się to tylko wówczas, gdy pojawia się on w 2, 3 lub 4 wersie nagłówka, o ile – co odbiega od ustalonej w zabytku normy – wielkością czcionki nie różni się od tekstu ciągłego (s. 5, 53, 59, 75, 77). Jeżeli znak paragrafu pojawia się w tekście

¹⁸ Historycznie rzecz ujmując, również w tym miejscu dwukropek wystąpił w zastępstwie „średnika”, który w brachygrafii wczesnośredniowiecznej stosowany był jako znak skrócenia, będący kompilacją dwu innych znaków: podniesionej kropki i umieszczonego pod nią apostrofu obniżonego do poziomu wiersza. Por. Gieysztor, 2009, ss. 142–143.

¹⁹ Wyjątkowe pojawienie się semipunktu w postaci pojedynczej kreski (s. 21) należy uznać za błąd składu.

ciągłym, ma on formę prostą: *O czym szyrzey niżey we 24 ¶. czytać bężejz.* (s. 6)²⁰, *o czym w ofobnym rozdzieleniu ná końcu w ¶ 35. czytay* (s. 32), choć bywa on też zapisywany pełnym wyrazem, a nie symbolem, np. *o czym niżey y szyrzey w 13. páragrafie bężejz czytał.* (s. 15). Odmienny krój ma znak paragrafu w *Rejestrze rozdziałów* – kształtem zbliżony jest tam do dużego C z dodatkową pionową belką (być może skrót od łac. *Caput*). Układ treściowy utworu prezentowany jest w porządku ciągłym, a podział na rozdziały stanowi tu odpowiednio wkomponowany w tok narracji sygnał pojawienia się nowego wątku tematycznego. W badanym druku wyodrębnianie rozdziałów ma – o czym była już mowa – charakter delimitacji logicznej, niepodporządkowanej składniowo-zdaniowej warstwie tekstu. W obrębie rozdziałów podobną funkcję pełnią wcięcia (akapity). Te oczywiście wiążą się zawsze z początkiem nowego zdania.

Średnik trafia się sporadycznie (s. 65, 67, 68, 75), w funkcji pauzy pośredniej między krótką (oznaczaną przecinkiem) a długą (oznaczaną kropką), zatem w miejscu, w którym zwykle w badanym druku kładziono dwukropek. Tylko raz pojawia się znak mogący zostać odczytany jako wykrzyknik, po którym następuje fraza rozpoczynająca się – tak, jak często również po znaku zapytania – małą literą: *podobno się nie zeydzie !* (s. 25). Znak ten zapisano w znacznej odległości od wyrazu, po którym stoi, równej spacji przed wyrazem następującym. Istnieje możliwość, że przedstawiony zapis to zwykły błąd w składzie (por. uwagi w końcowej części artykułu).

Poniższe transliterowane fragmenty tekstu uwidoczniają oryginalny zapis omówionych znaków w zabytku²¹:

²⁰ Należy zwrócić uwagę na błąd w owym wewnątrztekstowym odniesieniu; w rzeczywistości autor powołuje się w tym miejscu na paragraf 26 na stronie 63.

²¹ Podane fragmenty, jak i wszelkie inne cytaty z zabytku, zapisano w transliteracji autorki, wraz z uwagami i uzupełnieniami cytatów, podanymi w nawiasie kwadratowym lub kątowym. Zastosowano – z nieznacznymi odstępstwami – zasady wydawnictw typu A dla tekstów nowożytnych do połowy XVIII wieku (Górski [et al.], 1955, ss. 52–63). W wypadku, gdy jest to istotne dla przeprowadzanej analizy, oznacza się koniec wersu oraz *semipunctus*, jeśli tak zapisano w oryginale. Ponadto dla tekstu marginesowego (wprowadzonego tu do tekstu ciągłego w miejscu, do którego się odnosi) oraz nagłówkowego stosuje się znacznik początku: (marg), (nagł) i końca: (–). Jak wcześniej wspomniano, w zabytku przestrzega się zasady zachowania większych odstępów między zdaniem zakończonym kropką a nowym, rozpoczynającym się wielką literą, czego oczywiście nie stosuje się po kropkach, które zdania nie kończą (a po nich następuje zapis rozpoczynający się małą literą). W cytowanych fragmentach nie zachowano tej zasady.

Tu zaś v nas ten kle=|not ták drogi/ zlotey wolności y fzlachectwá ieft zniewáżony:
y | Tátárom poháńcom/ niewolnikom nášzym/ *tanquam porcis marga=|ritae*, wdźie-
lony. z ktorychfię oni chlubiąc/ fzlachtą y Ziemiánináš|mi/ choćiay nie fą niemi/
ważą fię nazywać y piśać/ á nietylko | Ziemiánináš/ ále ná wzgárdę wfzyftkiego
Páńftwá/ Xiążęty | ábo kniáziámi zowá fię y piśzą. Iednák przyczynę przeczytay/
| fład vroflá/ | (nagł) Czemu fię Tátárowie Kniáziámi | zowá? ¶ 5. (–) (s. 11).

Drngi [!] przykład (marg) 2. (–): A nietylko I. M. X. Biskup zábronil budo=|wánia
Zboru w Poznánium. ále y niedawnymi czáfy ftán Rycer=|fki/ nie dopuścił budowác
Zboru w Wárfzawie Heretykom. (marg) *Nobilitas | cenfetur no=|mine Epif=|copi
feciffe*. (–) Co | pobożnie y świętobliwie wczynił/ broniąc práwá y Iurisdictioney |
páfterzá fwego. (s. 21).

W tekście stosuje się różnego typu abrewiatury. Liczne są skrócenia wyrazów, które zwykle mają charakter mniej lub bardziej rozbudowanej suspensji (np. *W. X.L. 2, R. P. 8, W. X.Li 2, W. X. Lith. 1, I. K.M. 15, Iego Krol. M. 3, Rzeczyposp. 48*). Zgodnie z normą zazwyczaj stoi po nich kropka lub – wyjątkowo – dwukropek. Dwukropek w tekście ciągłym (i marginesach) wykorzystywany jest właściwie na zasadzie wyjątku (np. *Lit: 3, ś: Chrystofom 24, w ro: [= w roku] 67 marg.*), częściej natomiast stosowany jest jako znak ucięcia w żywej paginie. W tym miejscu suspensja ma charakter zupełnie przypadkowy, niezwiązany z jakimikolwiek konwencjami, wynika jedynie z kwestii technicznych: zdanie zapisuje się w żywej paginie tylko w jednym wersie, dodatkowo ograniczonym dwustronnym wcięciem, w takim kształcie, na jaki wystarczy miejsca. Ostatni wyraz skraca się przez zawieszenie (*per suspensionem*) na granicy linii żywej paginy i kończy kropką lub dwukropkiem, np. zamiast *Ziemiáninášmi* – jak w nagłówku na s. 5 – mamy w żywej paginie: *Ziemián: 5, Ziemiá: 6, 7, 8 czy Ziemián. 9, 10, 11*. Z kolei na s. 18 zastosowano inny typ skrócenia – za pomocą ucięcia kilku następujących po sobie wyrazów: *Tátáry nieślufznie przyjm. do woysf. Chrześć.* (s. 18). Podobny do pierwszego z wyżej wymienionych typów skróceń w żywej paginie zabieg stosuje się sporadycznie przy składzie w partii tekstu ciągłego, np. w zakończeniu rozdziału na s. 1 zapisano ostatni wyraz skrócony za pomocą suspensji: *Litew.*, by zmieścić się w rzędku tekstu bez konieczności przenoszenia jego niewielkiego fragmentu: *-scy do następnego – ostatniego w tym rozdziale – wersu*. Jak wynika z przedstawionych przykładów, w druku często stosuje się konwencjonalne sygły, w przeważającej mierze dla nazw urzędów i godności. Tu właściwie mieszczą się również tzw. *tituli* w części dedykacyjnej. Na osobną uwagę zasługuje inne, często spotykane w tekście skrócenie: *PP*. W zapisach

polskojęzycznych (np. na s. 16, 23, 60, 80) stanowi ono postać podwojoną prostego sygła *P*. dla formy grzecznościowej *pan* i odpowiada temu samemu rzeczownikowi, lecz w liczbie mnogiej²², natomiast we wstawkach w języku łacińskim mamy do czynienia z suspensją zgłoskową dla rzeczownika *papa* ‘papież’ (np. na s. 29 marg). Większość sygli zapisanych jest majuskułą, ponieważ odpowiadają one nominacjom tytułarnym zapisanym wielką literą również w formie rozwiniętej, dla rzeczownika *święty* literacja ma natomiast formę minuskuły: *ś*.²³ (np. na s. 20, 24, 35).

Rzadziej pojawiają się dwa kolejne typy skracania wyrazów: podniesiona do frakcji górnej litera *o*, która tworzy kontrakcję w końcówkach wyrazów polskich, zastępując *go* (np. *te*^o 6, 11, *szlacheckie*^o 14, *takie*^o 17 marg, *wieźsze*^o 18, *fwe*^o 43, *opiekunne*^o 73), oraz pozioma kreseczka nad literą na oznaczenie następującej po niej litery *m* lub *n*, w wyrazach zarówno polskich, jak i łacińskich, na końcu, ale też w części środkowej wyrazu. Co prawda drobne znaki są w druku dość niewyraźne, lecz – jeśli obejrzeć badane litery w dużym powiększeniu – wydaje się, że w zabytku przestrzegano (nie zawsze konsekwentnie), spotykanej jeszcze w średniowieczu, zasady²⁴ stosowania wężyka dla oddania nosówki *m* (np. *przytý* 5, *Tátárō* 47 marg, *Ignauū* 6 marg, *cōmissarium* 21, *calumniā* 65 marg) oraz prostej linii dla *n*, która pojawia się wyłącznie w wyrazach łacińskich (np. *arcēdū* 6 marg, *Vādalico* 17 marg, *cōsecrat*. 21 marg, *cōditionis* 46 marg). Poza tym dla łacińskiego spójnika *et* stosuje się konwencjonalny znak & (np. na s. 7, 14 marg, 19 marg, 27, 31, 73), który w tej formie używany był już w papirusowych dokumentach raweńskich (V–VI w.) i przetrwał do naszych czasów²⁵. Natomiast w skrócie *etc.* (= *et caetera*) następuje rozróżnienie: w tekście łacińskim stosuje się połączenie omówionej ligatury dla *et* i pierwszej litery drugiego wyrazu: &c. (np. na s. 21, 36 marg, 54, 55), a w tekście polskim pojawia się nieco zmodyfikowany graficznie znak tyroński na oznaczenie tegoż spójnika z literą *ć*. Choć ostatnia litera bywa utożsamiana z używanym w polskiej

²² Jest to przykład na zastosowanie używanej już w II w. literacji, kiedy sygle zapisywano w formie podwojonej lub potrojonej na oznaczenie liczby mnogiej. Zob. np. Semkowicz (2011, s. 409). Warto zwrócić uwagę, że sygiel pojedynczy zdarza się w omawianym tekście bardzo rzadko. Obie postaci występują zwykle (choć nie zawsze) w połączeniu z innymi skrótami brachygraficznymi w nazwach godności i/lub z nazwiskiem osoby (np. *I. M.P. Stároftę* 39, *Iaś. Wielm. P. I.M. Páná Podfkárbiego Ziemfkiego W. X.Lit.* 39, *P. Dźierzká* 39, *PP. Chrzześciańkich* 23).

²³ Wyjątkowo skrót ma formę *ś*: 24 (por. wyżej).

²⁴ Zob. Gieysztor, 2009, s. 143.

²⁵ Por. Semkowicz, 2011, s. 220.

grafii znakiem dla głoski *ć*, należy pamiętać, że w omawianym zapisie jest to znak, który wykształcił się z litery *c* z nadpisanym wężykiem symbolizującym brak w skróceniu sylaby głoski *r*²⁶. W tym wypadku znak formalnie zbliżył się do sygła, a falka utożsamiała się z innym symbolem skrócenia – apostrofem, tu przeniesionym nad literę. Z kolei znak zastępujący spójnik w wyrażeniu *et caetera* zapisany jest w zabytku zwykle w kształcie zbliżonym do arabskiej dwójki lub okrągłego *r*, pochodzącego z dawnego dyftongu *or* (np. na s. 9, 18, 26, 30, 31, 34, 80). Na zasadzie wyjątku (np. na s. 35) pojawia się w formie zbliżonej do arabskiej siódemki lub *r* okrągłego, tzw. francuskiego, zapewne pod wpływem takiego właśnie, sporadycznie pojawiającego się w tekście *r*, np. w wyrazach: *Tatárowie* 12, *śpráwę* 76²⁷. Inna, uproszczona postać omawianego znaku, kształtem zbliżona do litery *z* z caudą, tworzy połączenie z poprzedzoną apostrofem literą *q* w analogicznych enklitykach *que*, np. w łacińskich wyrazach: *eorumque* 30 marg, *atque* 73, *neque* 74 marg, *prudentialque* 77 marg, *ingeniique* 77. Na tej samej zasadzie skrócono ostatnią sylabę w wyrazie *Quotiescunque* 31 marg, natomiast za pomocą kreski nadpisanej nad literą *q* – sylabę *que* lub *quae* w wyrazie na marginesie s. 74 (*cuique* a. *cuiquae*). Tego typu abrewiacji jest w tekście łacińskim znacznie więcej, np. w nazwach własnych *Ambrosius* 26 marg i *Ignatius* 29 marg dla końcówki *-us* użyto znaku pochodzenia tachygraficznego 9, który tradycyjnie zapisywano we frakcji górnej, tu natomiast został sprowadzony do linii wiersza²⁸.

Przedstawione sposoby abrewiacji mogły się ze sobą łączyć, jak np. w zapisach tytułarnych: *Ie° Krol. M.* 33, *Ie° Krol. M. y PP. Rad* 64, *Ie° Krol. M. y Ich M. PP. Rad* 79–80, czy wyrażeniach łacińskich, np. *Nouēb.* [= *November*] 23 marg, *Leo PP. Ignati9 Hoſtiē.* 29 marg, *Maiolus tō.* [= *tomus*] 3. col. [= *colloquium*] 8. 70 marg.

Dla samogłoski *a* zachowano w tekście graficzne rozróżnienie samogłoski jasnej i pochylonej. Na oznaczenie samogłoski jasnej stosuje się zapis litery *z* z kreską, choć nie jest to przeprowadzone do końca konsekwentnie. W wypadku samogłosek *o* oraz *e* nie rozróżnia się barwy za pomocą znaku diakrytycznego. Niekiedy

²⁶ Więcej na temat znaków umownych w systemie brachygraficznym pisma gotyckiego zob. np. w Gieysztor (2009, ss. 146–150).

²⁷ Warto też zwrócić uwagę, że pierwszy typ omawianego *r* okrągłego wystąpił – zapewne omyłkowo, zamiast okrągłego *r* drugiego typu – również poza omawianym skrótem, w wyrazach polskich: *Krol.* [= *Krolewska*] 14 nagł, *przyſtoyna* 59 nagł.

²⁸ Przez ten zabieg skrócenie przybrało formę, jaką jeszcze w średniowieczu stosowano dla przejętego znaku tyrońskiego 9, który oznaczał *con*, *com*, *cun*, *cum*. Por. Semkowicz, 2011, s. 427.

samogłoska pochyłona *o* w pozycji przed półotwartymi *r*, *l* oznaczana jest literą *u*, co może mieć w tym wypadku związek z podwyższeniem artykulacji samogłoski ścieśnionej do samogłoski *u* (*Ogurkámí* 4, *skury*²⁹ 44, *fkurodub* 7, *gury* 15, *gurá* 78, *wzgurę* 65, *Pultrzećią* 7, *pułhakámí* 42); taką realizację samogłoska ma również w imieniu *Witułd* 5. Dla samogłosek nosowych *ą*, *ę* stosuje się dwie litery, które od ustnych odpowiedników odróżnia dodana ukośna kreszczka przecinająca trzonek litery. Ich pisownia jest dość konsekwentna, choć niekiedy różni się od norm współczesnych, np. w zabytku występuje jedynie archaiczna postać przyimka z samogłoską ustną: *miedzy* (np. na s. 34, 40, 47, 58, 74) lub zapisy typu *częstowali* 5, *wftrzemieźliwości* 48. Samogłoska *u* na początku wyrazu oddawana jest za pomocą litery *v*, np. *vrodziłá* 1, *się vkarżali* 4, *vkázuię* 37, podobnie przyimek *u*: *v nich* 3, *v drugiego* 7. Litera *v* pojawia się także we wtrąceniach zapisanych majuskułą, np. *CHRISTVSOWEY* 4, *CHRISTVSOWI* 18. Zdarza się z kolei wyjątkowo użycie litery *u* dla głoski *v* w wyrazach obcego pochodzenia, np. *priuilegia* 14, *fauory* 13.

Na podstawie zapisu samogłosek w przykładach typu: *fyrá* 66 obok *ser* 66, *fzyrzey* 6 obok *fzeroko* 40 lub *Cybulą*³⁰ 4, *cybulny* 8 obok *cebulę* 67 nie można orzekać o przejawie elementów kresowych, ponieważ w języku ogólnym funkcjonowały wówczas obocznie formy bez rozszerzenia (zwłaszcza w Małopolsce), choć – z perspektywy opisu historycznego owego zjawiska – na terenach północnych kresów utrzymały się najdłużej. Podobnie powinno się interpretować formy czasownika *jechać*, występujące tu wyłącznie w postaci z nagłosem *ja*-³¹ (np. *iáchał* 9, *náíácháwfszy* 40, *przeiáchawfszy* 58, *prziáchal* 9), również w rzeczowniku odczasownikowym: *iázdzie* 74 marg. Wskazane wcześniej zapisy, w których w miejsce *o* pochyłonego w pozycji przed sonornymi pojawia się *u*, świadczą o związkach z ogólnopolską tendencją do zrównywania *ó* z *u*. Nie należy

²⁹ Wskazana cecha graficzna jest charakterystyczna dla całej rodziny wyrazów pochodzących od *skóra*, stąd jednostkowy zapis *fkor* 19 wydaje się tu funkcjonować na zasadzie wyjątku lub błędu. Oczywiście o jego źródle trudno rozstrzygać – może pochodzić zarówno od autora, jak i od zecera, korektora lub innego pracownika oficyny drukarskiej.

³⁰ Na obecność w polszczyźnie obu wariantów *cebula* i *cybula* mogła mieć wpływ dwiistość staro-górno-niemieckiego źródłosłowa *zibolle*, *zebulle*. Zob. Kurzowa, 1993, s. 91.

³¹ Zofia Kurzowa (Kurzowa, 1972, s. 46) – za Witoldem Taszyckim – początkowo jednoznacznie interpretowała postać z nagłosowym *ja*- jako hiperpoprawną formę północnopolską, później natomiast zwróciła uwagę na problemy z wysuwaniem umotywowanych wniosków w stosunku do polszczyzny XVI i XVII wieku, kiedy to wskazane formy były jeszcze silnie reprezentowane również w Małopolsce i na Śląsku (Kurzowa, 1993, s. 88). Por. też Smolińska, 1983, s. 22.

dopatrywać się wpływów białoruskich również w braku zapisu pochyłonych samogłosek *o* oraz *e* – wskazane jest traktować to raczej jedynie jako przejaw przeważającej w drukach średniopolskich normy ortograficznej, w której oznaczano barwę tylko samogłoski *a*. Zasada ta była zresztą obowiązująca i w wileńskiej drukarni Karcana na przełomie XVI i XVII wieku, czego dowodzi porównanie z innymi publikacjami tej oficyny, np. *Zdaniem syna koronnego* Piotra Grabowskiego (1595), *Epithalamium* Jana Sapiehy (1599), tłumaczeniem *Ksiąg o przyjaźni* Cyserona (1603) autorstwa Bieniasza Budnego czy *Dowodów processyjej nabożnej* Walentego Bartoszewskiego (1615). Wschodnią proveniencję ma z kolei typowo ruska realizacja tylnej samogłoski nosowej: *skurodub* 7 (por. też *dubili* 44, *dubienia* 67), *plundrowáli* 15, 50, 57. Zapisy *mużyk* 4, *mużykami* 5 to oczywiste przeniesienie do tekstu polskiego wyrazów białoruskich. W innych miejscach występują polskie formy z nosówką: *mężow* 49, *męże* 54, *mężowi* 76, *mężáte* 20, *mężoboyftwo* 39. Brak nosowości w *vpámietánia* kt to być może błąd druku, skoro inne zapisy potwierdzają w temacie obecność samogłoski *ę*: *vpámietánia* 33, 35, *by pámiętáli* 45, *Pámietáli* 66, *Pámieći* 5, *Pámiećnikiem* 13.

Pisownia *g ł o s e k y, i, j* jest uporządkowana. Samogłoski *i* oraz *y* oznaczane są generalnie odpowiednimi literami, jedynie *i* spółnikowe, zarówno w majuskule, jak i w minuskule – literą *y*. W wyrazach obcego pochodzenia mamy do czynienia z pisownią nieustabilizowaną, np. *tribut* 6 lub *Conftytucyey* 5 obok *Constitucyą* 63. Na oznaczenie głoski *j* stosuje się bądź literę *i*, bądź *y*, w zależności od jej umiejscowienia w wyrazie. Litera *i* występuje w tej funkcji na początku wyrazu przed samogłoską oraz w środku wyrazu między samogłoskami (również po *i*), np. *iákoby* 2, *iednego* 11, *vkázuiący* 37, *Kiiowskie* 2, *rozbiiáiąc* 4, a także po prefiksach (a przed samogłoską), np. *odieżdżać* 74, litera *y* – na końcu wyrazu oraz przed spółgłoską a po samogłosce, np. *choćaiy* 11, *przečzytay* 11, *mołoycow* 3, *woyny* 53. W wyrazach *anioł* i *diabeł* po spółgłosce, a przed samogłoską zapisano literę *y*, która prawdopodobnie wymawiana była jako *j* (np. *Anyoła*, *Anyołowi* 74, *Anyołow* 75, *dyabły* 76, *Dyabelskiey* 21). Odstępstwa od opisanego użycia liter *i* oraz *y* w funkcji właściwej bądź na oznaczenie głoski *j* są bardzo rzadkie, np. w czasowniku *przyjmować* (*przyjmować* 16, 47, 61 i in.), by zapobiec zbitce dwu liter *-yy-*, zapisuje się zgodnie z zasadą jedynie głoskę *j* za pomocą litery *y*, natomiast samogłoskę *y* – za pomocą litery *i*. Zupełnie wyjątkowo zastosowano literę *j* w miejsce litery *y*: *fwjch* 34 marg, *pozywaj gdj* 65 marg, *tej* 74 marg. Pojawia się ona według przedstawionej wyżej zasady na oznaczenie zarówno głoski *y*, jak i *j* w zapisach marginesowych, gdzie zabrakło miejsca na poprawny (czyli

zgodny z przyjętymi wówczas zasadami) zapis przez *y* (czyli: *fwych*, *pozyway gdy*, *tey*). We fragmentach łacińskich z kolei omawianą literą oznacza się drugą z głosek w połączeniu *ii* na końcu wyrazu. Owo przedłużenie trzonka *i* poniżej rzędka (tzw. „i długie”) było typowe dla pisma gotyckiego, choć w *Alfurkanie* występuje sporadycznie, np. *Iulij* 26 marg.

Spółgłoski *syczące* konsekwentnie odróżniane są od ciągu szumiącego i ciszącego³² i oznaczane podobnie jak w dzisiejszej polszczyźnie. Jedynie dla głoski *s* stosuje się dwa znaki w zależności od pozycji wyrazowej: na końcu wyrazu *s* okrągłe, na początku i w środku – długie, np. *nas* 57, *Augustus* 11, *spofobem* 57. Ponadto wprowadzono kolejną regułę dotyczącą zapisu głosek w geminatach: we fragmentach polskojęzycznych jest to *-fs-*, natomiast we wstawkach obcych *-ff-*. Zasada ta jest przestrzegana bardzo konsekwentnie. W wyrazach łacińskich tylko dwa razy zdarza się odstępstwo: *efse* 16 marg, *abstulissent* 17 – poza tym stale mamy zapisy typu: *effe* 17, 34, 64, *cōmissarium* 21, *indiscussa* 31, *permissum* 42. Wieńcząc utwór *Modlitwę tatarską* oraz *Prorocstwo* w odróżnieniu od fragmentów łacińskich złożono szwabachą. Przytoczone zostały w języku osmańskim, a zapisane alfabetem łacińskim. Podobnie jak w tekście łacińskim, tu również w geminacie jest podwójne *s* długie, np. *Patissahomoz*, *Cfikmaffe*, *ghereffine* 80. Kolejną ciekawostką są odstępstwa od reguły graficznej w tekście polskim. Oprócz typowych zapisów, jak np. *Afsanowi* 69, *Antecefisorow* 16, *opprefsie* 20, *bifsurmánístwo* 31, 54, *Afsyriyczykowie* 5, dwukrotnie pojawiły się: *Affánowe* 58 marg, *Affan* 68. Okazuje się, że i tu mamy do czynienia z kolejną zasadą. Otóż, oba wyrazy nie zmieściły się w rzędku tekstu i zostały podzielone: *Af[é]ánowe* 58 marg, *Af[é]lan* 68, zatem w tym szczególnym wypadku obie litery zapisuje się jednakowo – przez długie *s*. Poza tym imię *Assan* stale zapisywane jest jako *Afsan* kt, 40, 43 marg, 51, 58, 58 marg, kiedy zaś wystąpiło w zdaniu łacińskim, zgodnie z regułą obowiązującą w częściach obcojęzycznych – *Affan* 58 marg.

Litera *z* zapisywana jest z caudą, a sporadyczne wystąpienia bez niej są w rzeczywistości spowodowane niedotłokiem czcionki (zob. zapis wyrazów *przykazał* 75 i *mozgi* 76). Ten sam krój zachowuje litera również w dwuznakach: dla spółgłosek *ż* i *ź* zapisana z kropką, dla *š* – w połączeniu z długim *s*

³² Zapisy typu *czura* ‘ciura’ 4, *czwierć* ‘ćwierć’ 35, *sprofnego* ‘sprośnego’ 40, 59 są odbiciem obecności w okresie średniopolskim – być może pod wpływem ruskim – odpowiednich form obocznych wskazanych leksemów, mających spore poświadczenia tekstowe (por. SPXVI, 1969, s.v. *czwierć*).

(np. *inſzych* 1, *fzyię* 32) oraz dla *č*, której zapis odbiega od dzisiejszej normy, ponieważ w dwuznaku zapisywano *z z* kropką (np. *początku* 1, *czy* 2). W wypadku zapisu spółgłoski *š* należy zwrócić uwagę, że w tekście ciągłym stopień pisma nie pozwala na jednoznaczną interpretację dwuznaku – czy jest to *fz* czy *fž*. Mały rozmiar czcionki powoduje zlanie się łuczka długiego *s* oraz górnej części *z z* caudą. Dopiero we fragmentach złożonych wyższą czcionką wyraźnie widać, że mamy tu do czynienia z połączeniem *f* oraz *z*, np. *fzlácheckiey* 14 nagł, *fzczycił* 14 nagł, *fłuszna* 16 nagł, *bywfzy* 59 nagł, *grofzy* 67 nagł, *fzláchtą* 7 żp, 9 żp, *ofzukiwáią* 60 żp. Na jednoznaczną interpretację pozwalają również zapisy głoski *š* przez dwuznak z dużym *S*, ponieważ w tym wypadku, niezależnie od wielkości czcionki, nie ma możliwości zlania się tej litery z literą po niej następującą, a co za tym idzie – nie ma też możliwości błędnej czy niepewnej interpretacji. Zapisy te przedstawiają się bardzo interesująco, ponieważ okazuje się, że w zabytku występują oba typy, ze znaczną jednak przewagą dwuznaku *Sz* – połączenie *Sž* zdarza się zdecydowanie rzadziej. Ciekawostką jest jednak to, że drugi typ zapisu występuje właściwie tylko w początkowej części utworu, a dodatkowo zwykle pojawia się „skupiskowo”. Dla przykładu, na stronach 4–8 stanowi 71% użyć (np. *Szláheccy* 4, *Szlácheckiey* 4, *Szláchta* 5 nagł, *Szláchtą* 5, *Sžoſty* 7, *Szlachćic* 8 obok *Szlachecká* 4 nagł, *Szlachta* 5 żp, *Szlacheckich* 5, *Szlachtą* 6, *Szlachectwa* 8, *Szláchcic* 8), w dalszej części zabytku, od strony 9, zdarza się już tylko na zasadzie wyjątku, np. na s. 53 *Sžoſta*. W związku z tym wart odnotowania jest jeszcze jeden interesujący przykład zapisu, mianowicie *A pl* zaimka osobowego *my* z partykułą *že*: *nasze* 56. Jak wspomniano, o kształcie litery *s* decydowała jej pozycja w wyrazie, a *s* krótkie występowało wyłącznie w wygłosie (wygłosie nie ciągu interpretowanego jako jednostka leksykalna, lecz jako jednostka delimitowana w tekście spacjami). Wydaje się, że w przedstawionym zapisie odejście od nadrzędnej zasady było przemyślane i celowe, ponieważ w zgodzie z nią wyrażenie: *naſže* mogłoby zostać błędnie odczytane jako zaimek dzierżawczy, właśnie ze względu na niemożność precyzyjnego odczytania dwuznaku w partiach tekstu drukowanych małą czcionką.

Każdorazowo oznaczana jest znakiem diakrytycznym miękkość głosek *ś*, *ź*, *ć*, *ż*, również w pozycji przed literą *i*, np. *ośiádłoſci*, *tyſięcy*, *porażiwfzy*, *dziećmi*, *przy-pędził* 2, jedynie w leksemie się brak owego oznaczenia, ponieważ wyraz pisany jest przez długie *s*, przy którym nie używa się znaków diakrytycznych: *ſię* 1 i n. Poza tym w użyciu jest również grafem *ń* (np. *poſłufzeńſtwem* 2, *końſkim* 5, *Arriańſkiey* 11, *bifurmańcy* 19, *Poznańſki* 21), lecz w pozycji przed samogłoską miękkość oznacza się wyłącznie za pomocą litery *i*, np. *więźniámi* 2, podobnie

jak w wypadku wszystkich innych spółgłosek miękkich, np. *podobieństwá*, *Kiedyby*, *Tátárowie*, *mieyścá* 2. W wygłosie nie oznacza się miękkości spółgłosek wargowych. W odróżnieniu od zapisu spółgłosek szeregu ciszącego oznaczanie głoski *ń* w wielu miejscach jest niekonsekwentne, np. *Chrześciáńskie* 42 obok *Chrześcíaniskiey* 5, *Páństwie* 5 obok *Panstw* 5, *Pogáństwo* 3 obok *Poganskim* 5³³. Ponieważ pisownia wskazanej spółgłoski miękkiej jest tu rozchwiana, trudno jednoznacznie orzec, czy mamy tu do czynienia z niestabilną jeszcze grafią, czy raczej z dyspalatalizującym wpływem języka białoruskiego nieznanącego połączenia miękkiej głoski *ń* ze spółgłoską twardą.

W druku rozróżnia się głoskę *l* i *ł*, choć zdarzają się też pomyłki w zapisie, np. *łudowi* 2. Litera *ł* posiada niewielkie ukośne przekreślenie, jednak w wielu miejscach niezwykle trudno odróżnić oba grafemy, ze względu na ich wielkie podobieństwo oraz zapewne znaczne zużycie wykorzystywanych w drukarni czcionek³⁴ (jak np. w trudnych do jednoznacznej interpretacji zapisach: *biáłagłowá* [?] 1, *łtrzałká* [?] 2). Na uwagę zasługuje również krój czcionki dla litery *r*. Zgodnie z ówczesną praktyką w użyciu jest litera prosta, u dołu z nieznacznym załamaniem trzonka w prawą stronę, jednakże sporadycznie trafia się *r* okrągłe, o którym wspomniano wcześniej przy omawianiu systemu abrewiacyjnego w zabytku. W wypadku litery *h* zastosowano dość konsekwentne rozróżnienie czcionek. W dwuznaku *ch* omawiana litera ma na górze mocniej zaokrągloną prawą część łukową, która u dołu bardzo zbliża się do łaski litery *i* tworzy niekiedy z poprzecznie wznoszącą się w prawo ku górze kreszczką wieńczącą u dołu łaskę kształt przypominający brzuszek. Samo *h* ma natomiast łuk mniej, ale za to bardziej równomiernie zaokrąglony, który w dolnej części zachodzi pod łaskę litery. Taką czcionkę *h* znajdziemy w wyrazach: *pohámowánia* kt, *Abráhámowego* 1, *herfztow* 3, *herbu* 10, *hultáie* 56, *Bohdan* 62, jak również w archaicznym dwuznaku *th* dla głoski *t* (*Scythe* 1, *Rothmistrzem* 3, *Catholik* 31), dwuznaku *ph* dla głoski *f* (*Iaphetowego* 1, *tryumph* 4), a zupełnie wyjątkowo – na zasadzie błędu w składzie – w dwuznaku *ch*, jak w wyrazach: *Chamem* 1, *Chronik* 3. Ponieważ w druku brak poświadczeń na mieszanie zapisów przez *ch* i *h*, można przypuszczać, że autor rozróżniał również dwie szczelinowe spółgłoski: dźwięczną i bezdźwięczną, jak w języku białoruskim.

³³ Por. też zapisy: *Smolenskie* 2, *Macedonśka* 2, *Wilenskiego* 5, *Iábłonśki* 58, *Gennenskiey* 66.

³⁴ Józef Karcan korzystał zapewne jeszcze z zapasu czcionek ojca, stąd może wynikać ich znaczne zużycie. Por. Topolska, 1984, s. 139.

W zabytku zaznacza się tendencja do pisowni fonetycznej, np. w zakresie ubezdźwięcznienia wewnątrzwyrazowego: *książszk* 9, 40, 55, *cięższko* 10, *ciężskie* obok *ciężkie* 30 lub wygłosowego przy partykule -ż: *Dobryż* 14, *Pozwálajmyż* 31, *Azaż* 48, *dbáiąż* 64. Zdarzają się również podobne zapisy przedrostków przed tematami zaczynającymi się spółgłoską bezdźwięczną: *rofstroonie* 34, *rosproč* 66, *bęspiecznie* 22 obok poprawnych morfologicznie: *się rozkrzewiło* 48, *rozkorzeni* 34 i hiperpoprawnych: *zchodzą* 33, *zkorriguią* 62.

Wszelkie omówione znaki diakrytyczne – co jest rzeczą oczywistą w ówczesnych drukach – używane są wyłącznie w minuskule. Od przedstawionych wyżej zasad odbiega również rozchwiana jeszcze pisownia wyrazów pochodzenia obcego, które tylko sporadycznie pojawiają się w zapisie polszcącym, np. *Cońdicią* 7, *Conditiey* 7, *triumphu* 2, *tryumhował* 4, *Iurisdictioniey* 21, *prærogatiwę* 5, *prætextem* 39, *Dioceſiey* 24, *vniwerſałmi* 6, *deſpekt* 13. Wprowadza się zatem grafemy mające inną od opisanej wartość głoskową, jak literę *c* dla głoski *k*, dwuznak *ph* – dla *f*, dyftongi *æ*³⁵, *œ* – dla *e*, *x* – dla połączenia głoskowego *ks*. Ostatnia litera używana jest zarówno w wyrazach obcych, jak i rodzimych, np. *reláxowano* 42, *excefsy* 63, *expedycią* 65, *W. X Lit[ewskie]* 1, *xięgách* 75, *Xiążę* 12. Poza tym w wyrazach obcych na oznaczenie głoski *t* mogło pojawić się połączenie literowe *th*, np. *Scythe* 1, w wyrazach wyraźnie spolszczonych ów archaizm graficzny funkcjonował już zupełnie marginalnie (por. wyżej).

Oprócz wymienionych już wcześniej cech mających podłoże dialektalne warto wskazać również na inne regionalne elementy językowe. Jak wspomniano, w tekście przeważają formy nowsze, z rozszerzeniem, a w grupie *ir* – kontynuującej zarówno pierwotne *ir*, jak i miękkie zgłoskotwórcze *r* – mamy właściwie bezwyjątkowo formy typu: *pierwſzym* 3, *nápierwey* 3, *cierpieć* 24, 26, *zćierpieć* 26, *ścierwu* 51, *náćieráią* 67, *się oćierać* 71, *ſtwierdzoney* 6, *twierdzą* 22. Szerzyły się one od połowy XVI wieku pod wpływem dialektów wielkopolskiego i mazowieckiego. Ówczesnym mazowizmem jest również przedrostek superlatywu *naj-*, dlatego dziwi jego jednoczesne użycie przy jedynym poświadczeniu na nierozszerzoną grupę *ir*: *náypirwſza* 4. W tekście brak jeszcze unormowań w zakresie stosowania przedrostka, występują zatem obocznie formy: *Naypierwey* 43, *naywięcey* 2, *nayforemniefzy* 36 obok *napierwey* 9, 27, 72, 77 *naypierwſza* 61, *nawyżſzy* 1, *by namniey* 13, *napiękniefſzą* 76. Zgodnie z szerzącą się ówczesnie wielkopolską

³⁵ W tekście łacińskim dyftong *ae* zapisuje się przez *æ* (np. *Scythæ* 8 marg, *ædificet* 21, *Dæmonum* 26 marg, *Iudæi* 31) lub – nieco rzadziej i tylko w marginaliach – przez *ę*, tj. literę *e* caudata (np. *Pręuaticator* 11 marg, *Cęfare* 11 marg, *Scyę nequitię* 41 marg, *violętię* 74 marg).

normą mamy w tekście wyłącznie poświadczenia niezdysymilowanej pierwotnej grupy spółgłoskowej *źr*, typu: *wyźrzał* 60, *źródło* 78, przeważnie jednak z dodaną jotą, np. *weyźrzy* 2, *weyźrzimy* 14, *podeyźrzeniu* 48, *vyźrzał* (tj. *ujźrzał*) 74. Obok typowej dla starodruku realizacji *jźrz*, ewentualnie *źrz*, pojawił się jednokrotny zapis dokumentujący dzisiejszą realizację omawianej grupy spółgłoskowej przez *jrz*: *przejrzałem* 5. W grupie spółgłoskowej *śr*, choć dominują postaci pierwotne, np. *pośrzedku* 15, 37, 42, *pośrzodek* 56, *we śrzedku* 78, występują również zapisy z realizacją rozpodobnioną, na wzór wymowy małopolskiej (i następnie mazowieckiej): *w pośrodku* 41, *we środku* 80. Ogólnie zatem stan ów odpowiada średniopolskim tendencjom języka kresów, omówionym w pracy Witolda Śmiecha (1953, ss. 79–83), choć ta obejmowała jedynie ziemie południowo-wschodnie i Wołyń. Różnica zaznacza się tylko w realizacji nagłosowej grupy w wyrazie *srebro* i pochodnych, ponieważ w badanym zabytku mamy stale spółgłoskę miękką: *śrebro* 19, *śrebrem* 43, 72, *śrebrne* 27, *śrebrnego* 70 i in., a nie *srebro*. Ta cecha jest z kolei typowa dla Kresów północno-wschodnich, co poświadcza Zofia Kurzowa (1993, s. 109). Z Małopolską wiąże się historycznie również formy wyrazu *wszystek* (i pochodnych) występujące bez *s* śródgłosowego: *wfzytkich* 55, *wfzytkie* 30, *wfzytko* 39, *wfzytkimi* 78 i in. Typowe dla zabytku są formy *abo* (*ábo* 1, 4, 11 i n.), *abowiem* (1, 9 i n.); małopolsko-mazowieckie *albo* zapisano tylko raz (*álbo* 14) i zapewne nie pochodzi ono od autora utworu³⁶. Utrzymująca się ówczesnie bardzo stabilnie w dialekcie północnokresowym postać zaimka *koždy* ma w utworze zaskakująco niską frekwencję (*koždy* 2, 6) w porównaniu z wariantem *každy* (*káždy* 10, 19, 21, 33, 34 i n.). Nie ma też ani jednego poświadczenia nowszej odmianki zaimka *inny*, brak zresztą również i formy bez geminaty, a jedynym wariantem występującym w zabytku jest forma *inszy* (np. s. 1, 2, 4). Ze zjawisk

³⁶ Można przypuszczać, że dla autora *Alfurkanu* formami naturalnymi były *abo* i *abowiem*, co znajduje odbicie w zabytku. Tam jednak, gdzie tekst pochodził od pracownika oficyny drukarskiej odpowiedzialnego za ostateczny kształt dzieła, nie zaś od autora, zapisano wariant *albo*. Pojawia się on w nagłówku „Rejestru rozdziałów”: *Contenta álbo RegeŃtr Rozdziałów/ Alfurkanu tego. (ktv)*. Ów rejestr spreparowany został w ostatnim etapie prac edytorskich na podstawie gotowego składu książki, co dawało możliwość przywoływania odpowiednich stron utworu w spisie treści. Jedyny zapis *álbo* (14) w tekście głównym jest prawdopodobnie również śladem ingerencji zewnętrznej. Jeśli dokładniej przyjrzymy się układowi wersu, w którym wystąpił spójnik, okaże się, że przy składzie wykorzystano dostępne środki techniczne, by wers odpowiednio wyjustować: stosunkowo duże spacje między wyrazami, wcięcie (akapit), jak również właśnie dłuższą postać spójnika – z literą *l* w śródgłosie. Na temat technicznych uwarunkowań w dystrybucji *abo* || *albo* (por. Osiewicz, 2012, ss. 71–74).

fonetycznych warto też zwrócić uwagę na brak charakterystycznego dla polszczyzny północnokresowej podwajania pewnych spółgłosek³⁷, odpowiednio nie spotyka się tu również zjawiska odwrotnego – asymilacji i uproszczenia głosek podwójnych³⁸. Zdarzają się przykłady na dysymilację w grupach spółgłoskowych, np. *Swietcy* 53, zachowanie pierwotnej grupy rozszerzonej w obcej nazwie miejscowej: *Egiptcie* 49, 77 oraz przymiotnikach *Egiptski* 49, *Egiptskiemu* 49, *Grunewaldskich*³⁹ 3, bądź bez rozszerzenia: *zeymuią* 4, *zięci* 76, *zięciem* ('zdjęciem') 45. Uproszczenia grup trójspółgłoskowych należą do rzadkości: *gárcow* 70, *gárce* 70. W większości wypadków stale mamy pełne grupy bez zaniku środkowej spółgłoski, np. *gárdle* 30, *gárdlem* 40, 63, *pierwszym* 3, *Pierwszy* 21.

Spolszczona nazwa arabska *masdżit* oddana jest tu w – nieodnotowanej w innych tekstach z XVI i XVII wieku – postaci *mieczyt* 'meczet', np. *mieczyty* 21, 34, *mieczytow* 22, *mieczytom* 24, *mieczytu* 26. Samogłoska *y* ma tu charakter etymologiczny, *e* w miejsce pierwotnego *a* pojawiło się zapewne za pośrednictwem turecko-tatarskiego *mesdżid*, *mesdżed* (wariant *meczyt* odnotowuje również Linde), inicjalna spółgłoska miękka natomiast – najprawdopodobniej pod wpływem języka białoruskiego. Formę tę znają również inne późniejsze zabytki Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zapisy z wieku XVI dokumentują użycie w polskich tekstach innych wariantów wyrazu. Najbliższa źródłosłowu jest forma *mieszczyd* (również – jak w późniejszym *Alfurkanie* – z miękką spółgłoską wargową w nagłosie), która pojawiła się w 10 i 11 księdze *Libri legationum* (1540–1542, 1542–1547). Tylko w *Kronice* Marcina Bielskiego (1564) wystąpiła odmianka *meschita*, zatem można przypuszczać, że forma ta miała niską frekwencję w ówczesnym języku, może nawet charakter idiolektałny. Do polszczyzny trafiła ona najprawdopodobniej za pośrednictwem hiszp. *mezguita*,

³⁷ Stosunkowo często natomiast znajdujemy odbicie ówczesnej manieri ortograficznej polegającej na podwojeniu spółgłoski w wyrazach obcych, np. *Gottow* 17, *Pánnonieny* 18, *oppreśie* 20, *tyránnowi* 20, *fummą* 21, *affektow* 27, *rebellizowáli* 50, *rebelliey* 68, *bánnitá* 56, *fię zkorriguią* 62, *Sábbát* obok *Sábát* 32. Należy również zachować ostrożność w interpretacji zapisu *Iedennasty* 9. Podwojenie spółgłoski nie jest tu raczej śladem omawianej cechy dialektalnej, a jedynie odbiciem ówczesnej normy ogólnopolskiej w realizacji liczebnika: SPXVI (1975) notuje tylko po 20% wariantów z pojedynczą spółgłoską pod licznie poświadczonymi hasłami *jedennasty* i *jedennaście*.

³⁸ Por. Smolińska, 1983, ss. 57–58; Kurzowa, 1993, ss. 109–110.

³⁹ W zapisie przymiotnika należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden – oprócz obecności nieuproszczonej grupy spółgłoskowej – szczegół. Pojawia się tu mianowicie samogłoska *e*, zapewne pod wpływem niemieckim: *Grünefelde* ('zielone pole'). Poza tym wyraz wydrukowano z błędnie złożoną czcionką *u*, która została odwrócona o 180° i przypomina literę *n* (zob. niżej).

a w bliskim z nią związku jest forma *meszkita*, która została zapisana w tekstach z XVII wieku. W tym samym utworze Bielskiego wystąpiła również nazwa *moschea*, zapewne pod wpływem równobrzmiącej formy w języku włoskim (por. też niem. *Moschee*). Bardziej spolszczona postać rzeczownika (*mosza*) odnotowana została w tłumaczeniu dzieła Augeriusa Busbequiusa (1597) pt. *Oratora cesarza Ferdynanda drogi trzy*, wydany w roku 1597 u Jana Karcana w Wilnie. Wydaje się, że w wielu wypadkach grafia może nie oddawać rzeczywistego fonetycznego kształtu wyrazów, będąc pod silnym wpływem zapisów obcych.

Na temat tekstu dawnego wiele mówi nie tylko to, co się w nim znajduje, lecz również to, co zapisane jest w nim niepoprawnie. Druk można uznać za stosunkowo staranny i jednolity, tzn. całościowo podporządkowany panującym w nim normom graficznym i edycyjnym, z zastrzeżeniem oczywiście dość niskiej jakości czcionek, którymi dziełko złożono, o czym była mowa już wcześniej. Również strona wizualna i estetyka rozmieszczenia tekstu na stronach zabytku pozostawiają wiele do życzenia, zwłaszcza jeśli porówna się go z innymi drukami oficyny Józefa Karcana, nie wspominając już o tych publikowanych za czasów Jana. Z błędów składu najczęściej zdarza się odwrócenie czcionki o 180°, ma to jednak miejsce wyłącznie w stosunku do litery *u*, która wówczas do złudzenia przypomina *n*. Dlatego ów błąd dość łatwo mógł ująć uwagi korektora, ponieważ nie wiązał się z wprowadzeniem nietypowego znaku, np. *Grnnewaldskich* [= *Grunewaldskich*] 3, *dignitatnm* [= *dignitatum*] 10 marg, *Drngi* [= *Drugi*] 21, *dłngi* [= *długi*] 75. Niekiedy w miejsce jednej czcionki pojawia się inna, zwykle wówczas gdy w szwabasze obie mają dość zbliżony kształt: *filonna* [i zam. k] 46, *Senatow* [w zam. r] 53, *ptzejępować* [t zam. r] 54, *ezecz* [e zam. r] 61⁴⁰, a jedynie wyjątkowo następuje zmiana kolejności czcionek – w numerze rozdziału: 82 zamiast 28 (s. 68) – co w tym wypadku nie pociąga za sobą żadnych niejasności, jakie wynikałyby z podobnej pomyłki przy przestawieniu liter w wyrazie. Poza tym w miejsce litery kilkakrotnie błędnie wstawiono znak interpunkcyjny, kropkę lub wykrzyknik. Raz kropka znalazła się w – typowym dla tego znaku – położeniu w dolnej części rzędka, lecz nie przy ostatniej literze wyrazu, a przed pierwszą następnego, gdzie zastępuje literę *y* w zapisie: *nie ináčzey .áko* [= *yáko*] *krucy* 51. Innym razem zapisana została po literze w części środkowej rzędka: *ktore t* [= *to*] 77. Co ciekawe, usterka jest wyraźnie widoczna w egzemplarzu BUW, natomiast w tekście z BJ druk jest w tym miejscu ewidentnie bezbłędny. Znak przypominający kształtem wykrzyknik raz pojawił się w miejsce

⁴⁰ Błędny zapis *ezecz* zamiast *rzecz* wystąpił na początku strony, natomiast w powiązanim z nim kustoszu z poprzedniej strony złożono wyraz bezbłędnie: *rzecz* 60 kust.

literę *l*: *niety!ko* [= *nietylko*] 18, innym razem między wyrazami, gdzie powinna się znaleźć spacja: *po!kożinie* 55 [= *po kożinie*], *Tátorowie!zwykli* [= *Tátárowie zwykli*] 64. W ostatnim przykładzie dodatkowo błędnie zapisano również literę *o* zamiast *á*. Omówione wcześniej wypadki mieszania znaku tyrońskiego dla *et* z *r* okrągłym to nie tylko zwykłe błędy w składzie, wskazują one bowiem na mylenie obu znaków, ale być może nawet na utożsamienie znaku dla *et* z okrągłą literą *r*, w dodatku w obu jej krojach (por. wyżej). Raz w skrócie *etc.* zapisano – zapewne błędnie – jeszcze inną czcionkę dla znaku konwencjonalnego, w postaci belki zbliżonej do rzymskiej jedynki (s. 10).

Na osobną uwagę zasługuje wtręt w języku osmańskim w postaci transkrybowanej. Autor musiał w tym wypadku zastosować się do pewnych reguł, które albo wiązały się z jakąś wypracowaną już z grubsza współczesną mu tradycją konwersji alfabetu arabskiego na łaciński, albo zostały one przez niego doraźnie utworzone. Nie można też wykluczyć innych możliwości: że zapisał tekst ze słuchu, stosując znaki, które najbardziej odpowiadały użytym tu głoskom, albo też – jako człowiek czytany – miał dostęp do gotowego już zapisu za pomocą grafemów łacińskich i go po prostu skopiował. W tej kwestii trudno o jednoznaczną odpowiedź, niełatwo również oceniać wyniki opisanej konwersji.

Pomimo pewnych braków co do jakości druku, tekst *Alfurkanu tatarskiego* niewątpliwie stanowi interesujący i urozmaicony materiał badawczy. Niezmiernie ciekawy językowo zabytek już w warstwie graficznej ukazuje sporo szczegółów, nad którymi warto się skupić i przeanalizować na szerszym tle ówczesnych zabytków pochodzących z drukarni Karcana, ale również innych oficyn XVI i XVII wieku. Dopiero taka perspektywa pozwala na śmielsze wysuwanie wniosków dotyczących języka autora na podstawie drukowanego tekstu. Na ów tekst składa się bowiem zarówno autorska wersja dzieła, jak i praca osób zaangażowanych w druk w wileńskiej oficynie. Nakładanie się tych czynników często zaciemnia autentyczny obraz językowy utworu, jednak w wypadku *Alfurkanu* wydaje się, że – choć w dziele widać pewne wpływy języka północnych kresów – wiele cech pozostaje w zgodzie z ówczesnymi kształtującymi się normami ogólnopolskimi.

Bibliografia

- Bartoszewski, W. (1614). *Emblema cnót dzielnych*. Wilno: J. Karcan.
Bartoszewski, W. (1615). *Dowody processyjnej nabożnej...* Wilno: J. Karcan.
Bielski, M. (1564). *Kronika, to jest historyja świata...* Kraków: M. Siebeneicher.

- Borawski, P. (1980). O sytuacji wyznaniowej ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i w Polsce (XVI-XVIII w.). *Euhemer*, 4(118), 43–53.
- Brückner, A. (1904). Z teki bibliograficznej. VII. Volumina miscellanea. *Pamiętnik Literacki*, 3(1), 78–87.
- Budovec z Budova, V. (1714). *Antialkorán...* Praha: Šumanská impresí.
- Busbequius, A. G. (1597). *Oratora cesarza Ferdinanda drogi trzy...* (J. Licinius, Tłum.). Wilno: J. Karcan.
- Ciceron, M. T. (1603). *Księgi o przyjaźni...* (B. Budny, Tłum.). Wilno: J. Karcan.
- Czyżewski, P. (1617). *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony...* Wilno: J. Karcan.
- Dziekan, M. M. (2013). Czech w Stambule i co z tego wynikło – Václav Budovec z Budova (1551–1621) i jego *Antialkorán*. *Bohemistyka*, (2), 123–149.
- Estreicher, K. (1896a). *Bibliografia polska* (T. 3/3). Kraków: Druk Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Estreicher, K. (1896b). *Bibliografia polska* (T. 3/3). Kraków. Pobrano 1 maja 2013 z <http://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza/27907.html>
- Gieysztor, A. (2009). *Zarys dziejów pisma łacińskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Górski, K. [et al.]. (1955). *Zasady wydawania tekstów staropolskich: projekt*. Wrocław: Zakład imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Grabowski, P. (1595). *Zdanie syna koronnego o pięciu rzeczach Rzeczypospolitej Polskiej należących*. [Wilno: J. Karcan].
- Grygajtis, K. (1989). *Alfurkan tatarski prawdziwy siedemnastowieczny paszkwil na Tatarów litewskich*. *Ze Skarbca Kultury*, 34(48), 7–37.
- Hebraicorum Biblitorum Veteris Testamenti interpretatio...* (1572). (B. Arias Montanus, G. Fabricius Boderianus, N. Fabricius Boderianus, & F. Raphelengius, Tłum.). Antverpiae: Ch. Plantinus.
- Karcan, J. (1617). *Gryf zbrojny...* [Wilno: J. Karcan].
- Konopacki, A. (2013). *Alfurkan tatarski komentarz krytyczny*. W P. Czyżewski, A. Konopacki (Opr.), *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony* (ss. 5–16). Białystok: MKJdruk.
- Koran (Al-Koran)*. (1858). (J. M. T. Buczacki, Tłum.). Warszawa: Nakładem A. Nowoleckiego.
- Kosman, M. (1978). *Protestanci i kontrreformacja: z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Kraszewski, J. I. (1841). *Wilno od początków jego do roku 1750* (T. 3). Wilno: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego.
- Kurzowa, Z. (1972). *Studia nad językiem filomatów i filaretów (fonetyka, fleksja, składnia)*. Warszawa, Kraków: Uniwersytet Jagielloński, PWN.
- Kurzowa, Z. (1993). *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* Warszawa, Kraków: PWN.
- Libri legationum*. (1540–1542). Ks. 10: 55v–155v [rkp].
- Libri legationum*. (1542–1547). Ks. 11: 9v–188 [rkp].
- Luto-Kamińska, A. (2013). *Komentarz filologiczny*. W P. Czyżewski, A. Konopacki (Opr.), *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony* (ss. 17–30). Białystok: MKJdruk.

- Mayenowa, M. R., & Peplowski, F. (Red.). (1966). *Słownik polszczyzny XVI wieku* [SPXVI] (T. 1). Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN [oraz materiały z kartoteki tegoż słownika].
- Mayenowa, M. R., & Peplowski, F. (Red.). (1969). *Słownik polszczyzny XVI wieku* [SPXVI] (T. 4). Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN [oraz materiały z kartoteki tegoż słownika].
- Mayenowa, M. R., & Peplowski, F. (Red.). (1975). *Słownik polszczyzny XVI wieku* [SPXVI] (T. 9). Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN [oraz materiały z kartoteki tegoż słownika].
- Nosowski, J. (1974). *Polska literatura polemiczno-antyislamistyczna XVI, XVII i XVIII w.* (Z. 1–2). Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Osiewicz, M. (2012). Wpływ zecera na ukształtowanie graficzno-językowe tekstu drukowanego. Uwagi wstępne do analizy *Ksiąg o gospodarstwie z 1549 r.* *LingVaria* 2(14), 65–76.
- Rej, M. (1568). *Przemowa krótka do pościwego Polaka stanu rycerskiego.* W *Żwierciadło* (ss. 240–253v). Kraków: M. Wirzbięta.
- Sapieha, J. (1599). *Epithalamium na wesele [...] Leona Sapiehy Kanclerza [...] i [...] Radziwiłówny Wojewodzanki...* Wilno: J. Karcan.
- Semkowicz, W. (2011). *Paleografia łacińska* (3. wyd.). Kraków: Universitas.
- Šiaučiūnaitė-Verbickienė, J. (2008). „Kuris iš jų geresnis: žydas, totorius ar čigonas?” Petro Čiževskio žvilgsnis į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos totorių kasdienybę [„Kto jest lepszy: Żyd, Tatar, czy Cygan?” Poglądy Piotra Czyżewskiego na codzienne życie Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim]. W T. Bairašauskaitė (Red.), *Lietuvos istorijos studijų* (T. 6: *Orient w tradycji społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego: Tatarzy i Karaimi*, ss. 215–222). Wilno.
- Siemieniec-Gołaś, E. (2008). Wizerunek Tatarów w dawnym polskim piśmiennictwie. W T. Bairašauskaitė (Red.), *Lietuvos istorijos studijų* (T. 6: *Orient w tradycji społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego: Tatarzy i Karaimi*, ss. 207–214). Wilno.
- Słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku* [SjpXVII]. PAN. Pobrano 1 maja 2013 z <http://sxvii.pl> [oraz materiały z kartoteki tegoż słownika].
- Smolińska, B. (1983). *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w.* Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Sobczak, J. (1984). *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim.* Warszawa, Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Śmiech, W. (1953). *Rozwój historyczny polskich grup spółgłoskowych *sr, *zr, *zr.* Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Topolska, M. B. (1984). *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku.* Wrocław: Ossolineum.
- Trafiłowski, P. (2013). „*Imago Turci*”: studium z dziejów komunikacji społecznej w dawnej Polsce (1453–1572). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Tyszkiewicz, J. (1989). *Tatarzy na Litwie i w Polsce: studia z dziejów XIII–XVIII w.* Warszawa: PWN.
- Wendland, W. (2013). „*Trzy czoła proroków z matki obcej*”: myśl historyczna Tatarów polskich w II Rzeczypospolitej. Kraków: Universitas.

- Załuski, J. J., Minasowicz J. E. & Muczkowski, J. (1832). *Biblioteka historyków, prawników, polityków i innych autorów polskich lub o Polsce piszących*. Kraków: J. Czech.
- Сутэр, П. (2009). *Альфуркан Татарскі: Каран-тэфсір татараў Вялікага Княства Літоўскага*. (I. Сынкова, В. Свякла & М. Тарэлка, Тłum.). Мінск: Тэхналогія.

Bibliography

- Bartoszewski, W. (1614). *Emblema cnót dzielnych*. Wilno: J. Karcan.
- Bartoszewski, W. (1615). *Dowody processyjnej nabożnej...* Wilno: J. Karcan.
- Bielski, M. (1564). *Kronika, to jest historyja świata...* Kraków: M. Siebeneicher.
- Borawski, P. (1980). O sytuacji wyznaniowej ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim i w Polsce (XVI-XVIII w.). *Euhemer*, 4(118), 43–53.
- Brückner, A. (1904). Z teki bibliograficznej. VII. Volumina miscellanea. *Pamiętnik Literacki*, 3(1), 78–87.
- Budovec z Budova, V. (1714). *Antialkorán...* Praha: Šumanská impresí.
- Busbequius, A. G. (1597). *Oratora cesarza Ferdinanda drogi trzy...* (J. Licinius, Trans.). Wilno: J. Karcan.
- Ciceron, M. T. (1603). *Księgi o przyjaźni...* (B. Budny, Trans.). Wilno: J. Karcan.
- Czyżewski, P. (1617). *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony...* Wilno: J. Karcan.
- Dziekan, M. M. (2013). Czech w Stambule i co z tego wynikło – Václav Budovec z Budova (1551–1621) i jego *Antialkorán*. *Bohemistyka*, (2), 123–149.
- Estreicher, K. (1896a). *Bibliografia polska* (Vol. 3/3). Kraków: Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Estreicher, K. (1896b). *Bibliografia polska* (Vol. 3/3). Kraków. Retrieved May 1, 2013, from <http://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/baza/27907.html>
- Gieysztor, A. (2009). *Zarys dziejów pisma łacińskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Górski, K. [et al.]. (1955). *Zasady wydawania tekstów staropolskich: projekt*. Wrocław: Zakład imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Grabowski, P. (1595). *Zdanie syna koronnego o pięciu rzeczach Rzeczypospolitej Polskiej należących*. [Wilno: J. Karcan].
- Grygajtis, K. (1989). *Alfurkan tatarski prawdziwy siedemnastowieczny paszkwil na Tatarów litewskich*. *Ze Skarbca Kultury*, 34(48), 7–37.
- Hebraicorum Biblitorum Veteris Testamenti interpretatio...* (1572). (B. Arias Montanus, G. Fabricius Boderianus, N. Fabricius Boderianus, & F. Raphelengius, Trans.). Antverpiae: Ch. Plantinus.
- Karcan, J. (1617). *Gryf zbrojny...* [Wilno: J. Karcan].
- Konopacki, A. (2013). *Alfurkan tatarski komentarz krytyczny*. In P. Czyżewski, A. Konopacki (Ed.), *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony* (pp. 5–16). Białystok: MKJdruk.

- Koran* (Al-Koran). (1858). (J. M. T. Buczacki, Trans.). Warszawa: Nakładem A. Nowoleckiego.
- Kosman, M. (1978). *Protestanci i kontrreformacja: z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Kraszewski, J. I. (1841). *Wilno od początków jego do roku 1750* (Vol. 3). Wilno: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego.
- Kurzowa, Z. (1972). *Studia nad językiem filomatów i filaretów (fonetyka, fleksja, składnia)*. Warszawa, Kraków: Uniwersytet Jagielloński, PWN.
- Kurzowa, Z. (1993). *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* Warszawa, Kraków: PWN.
- Libri legationum*. (1540–1542). Ks. 10: 55v–155v [Manuscript].
- Libri legationum*. (1542–1547). Ks. 11: 9v–188 [Manuscript].
- Luto-Kamińska, A. (2013). Komentarz filologiczny. In P. Czyżewski, A. Konopacki (Ed.), *Alfurkan tatarski prawdziwy na czterdzieści części rozdzielony* (pp. 17–30). Białystok: MKJdruk.
- Mayenowa, M. R., & Peplowski, F. (Eds.). (1966). *Słownik polszczyzny XVI wieku* [SPXVI] (Vol. 1). Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN [and materials from the files of this dictionary Department].
- Mayenowa, M. R., & Peplowski, F. (Ed.). (1969). *Słownik polszczyzny XVI wieku* [SPXVI] (T. 4). Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN [and materials from the files of this dictionary Department].
- Mayenowa, M. R., & Peplowski, F. (Eds.). (1975). *Słownik polszczyzny XVI wieku* [SPXVI] (Vol. 9). Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN [and materials from the files of this dictionary Department].
- Nosowski, J. (1974). *Polska literatura polemiczno-antyislamistyczna XVI, XVII i XVIII w.* (Pt. 1–2). Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.
- Osiewicz, M. (2012). Wpływ zecera na ukształtowanie graficzno-językowe tekstu drukowanego. Uwagi wstępne do analizy *Ksiąg o gospodarstwie z 1549 r.* *LingVaria* 2(14), 65–76.
- Rej, M. (1568). *Przemowa krótka do pościwego Polaka stanu rycerskiego*. In *Żwierciadło* (pp. 240–253v). Kraków: M. Wirzbięta.
- Sapieha, J. (1599). *Epithalamium na wesele [...] Leona Sapiehy Kanclerza [...] i [...] Radziwiłówny Wojewodzanki...* Wilno: J. Karcan.
- Semkowicz, W. (2011). *Paleografia łacińska* (3rd ed.). Kraków: Universitas.
- Šiaučiūnaitė-Verbickienė, J. (2008). „Kuris iš jų geresnis: žydas, totorius ar čigonas?” Petro Čiževskio žvilgsnis į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos totorių kasdienybę [„Kto jest lepszy: Żyd, Tatar, czy Cygan?” Poglądy Piotra Czyżewskiego na codzienne życie Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim]. In T. Bairašauskaitė (Ed.), *Lietuvos istorijos studijų* (Vol. 6: *Orient w tradycji społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego: Tatarzy i Karaimi*, pp. 215–222). Wilno.
- Siemieniec-Gołaś, E. (2008). Wizerunek Tataru w dawnym polskim piśmiennictwie. W T. Bairašauskaitė (Ed.), *Lietuvos istorijos studijų* (Vol. 6: *Orient w tradycji społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego: Tatarzy i Karaimi*, pp. 207–214). Wilno.

- Słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku* [SjpXVII]. PAN. Retrieved May 1, 2013, from <http://sxvii.pl> [and materials from the files of this dictionary Department].
- Smolińska, B. (1983). *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w.* Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Sobczak, J. (1984). *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim.* Warszawa, Poznań: PWN.
- Sutër, P. (2009). *Al'furkan Tatarski: Karan-tëfsir tatarau Vialikaha Kniastva Litoŭskaha.* (I. Synkova, V. Sviakla, & M. Tarëlka, Trans.). Minsk: Tëkhnałohiia.
- Śmiech, W. (1953). *Rozwój historyczny polskich grup spółgłoskowych *sř, *zř, źř.* Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich.
- Topolska, M. B. (1984). *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku.* Wrocław: Ossolineum.
- Trafiłowski, P. (2013). „*Imago Turci*”: studium z dziejów komunikacji społecznej w dawnej Polsce (1453–1572). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Tyszkiewicz, J. (1989). *Tatarzy na Litwie i w Polsce: studia z dziejów XIII-XVIII w.* Warszawa: PWN.
- Wendland, W. (2013). „Trzy czoła proroków z matki obcej”: myśl historyczna Tatarów polskich w II Rzeczypospolitej. Kraków: Universitas.
- Załuski, J. J., Minasowicz J. E., & Muczkowski, J. (1832). *Biblioteka historyków, prawników, polityków i innych autorów polskich lub o Polsce piszących.* Kraków: J. Czech.

***Alfurkan tatarski* by Piotr Czyżewski – description of the old print (graphy with some phonetic aspects)**

Summary

This article discusses *Alfurkan tatarski* [*Tartar Al Furqan*] published by Piotr Czyżewski in 1617, which probably is the second expanded edition of the work. Based upon analysis of two copies of this early printing work, it presents some graphic features of the book. Phonetic and dialectal phenomena, which allow us to draw conclusions about the nature of the author's language and its regional features, remain in close association with some of the print's graphic elements.

***Alfurkan tatarski* Piotra Czyżewskiego – opis zabytku (grafia z elementami fonetyki)**

Streszczenie

W artykule opisuje się *Alfurkan tatarski* Piotra Czyżewskiego z 1617 roku, który jest najprawdopodobniej drugim, poszerzonym wydaniem utworu. Na podstawie analizy dwóch egzemplarzy zabytku przedstawiono cechy grafii druku. W ścisłym związku z niektórymi elementami grafii pozostają zagadnienia fonetyczne oraz dialektalne, które umożliwiają formułowanie wniosków na temat języka autora wraz z jego cechami regionalnymi.

Keywords: Middle Polish graphy; Piotr Czyżewski's language; regional Middle Polish language; Al Furqan; Alcoran

Słowa kluczowe: grafia średniopolska; język Piotra Czyżewskiego; język regionalny w dobie średniopolskiej; alfurkan; alkoran

Anetta Luto-Kamińska, Institute of Literary Research of the Polish Academy of Sciences, Warsaw
Correspondence: aluto@poczta.onet.pl

This work was created as a result of individual research, conducted outside of the statutory activity supported by a core funding for statutory activities from the Polish Ministry of Science and Higher Education. Competing interests: No competing interests have been declared.